

Pasztor, Maria

Wokół działalności społecznej i naukowej Hugona Kołłątaja, czyli o potrzebie biografii

---

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 36/3, 145-152

1991

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Pasztor
(Warszawa)

Wokół działalności społecznej i naukowej Hugona Kołłątaja — czyli o potrzebie biografii.

Osoba Hugona Kołłątaja oraz jego działalność budziły za jego życia, a i potem długo po śmierci żywe zainteresowanie i kontrowersje nie tylko wśród badaczy, ale i szerszych kręgów społeczeństwa. Z jego imieniem wiązała się najpierw reforma Akademii Krakowskiej, potem jedno z największych wydarzeń dziejów ojczyzny — Konstytucja 3 Maja. Uznawano go też za jednego ze współorganizatorów Insurekcji kościuszkowskiej oraz protektora jakobinów polskich w czasie powstania 1794 r. Doceniając zdolności polityczne Kołłątaja, przypisywano mu nadmierną żądzę władzy, zwykłą chciwość, a nawet sprzeniewierzenie pieniędzy ze skarbu powstańczego. Powstająca wokół tej postaci legenda w znacznym stopniu utrudniła jednoznaczną ocenę, stając się oparciem dla tworzenia przeciwstawnych nieraz mitów. Utwierdzeniu czarnej, a potem białej legendy Kołłątaja sprzyjał też brak pełnej analizy działań tego męża stanu. Poza przestarzałą i mało krytyczną książką Michała Janika¹ brak jest do dziś pełnej biografii. Luki tej nie wypełniła również obszerna praca Wacława Tokarza poświęcona ostatnim latom życia Kołłątaja (1794-1812)².

Do lat 60-tych XIX w. przeważała czarna legenda, surowo oceniająca Kołłątaja pod względem moralnym, upatrująca w nim człowieka nieuczciwego, pazernego, kierującego się w postępowaniu głównie motywami korzyści osobistych, zarówno politycznych jak materialnych. Wywodziła się ona zapewne od Aleksandra Linowskiego, byłego przyjaciela politycznego, a potem zaciętego wroga Kołłątaja i zawarta została w broszurze pióra Linowskiego *List do przyjaciela odkrywającego wszystkie czynności Kołłątaja w ciągu insurekcji pisany* (Kraków 1795). Czarną legendę podtrzymywała wydana przez Bronisława Zaleskiego w „Roczniku Towarzystwa Historyczno-Literackiego” (Paryż 1868) rzecz Mikołaja Wolskiego *Obrona Stanisława Augusta*. Publikacje te mają charakter pamfletów, nosząc znamię osobistych porachunków z byłym podkanclerzem. Czarną legendę Kołłątaja ugruntowała szkoła krakowska, zwłaszcza Walerian Kalinka, wiążąc negatywną ocenę jego postaci z ewolucją polityczną ku „krwiozerczemu rewolucjonizmowi francuskiemu”. „Głowa niepospolita, charakter mniej niż wątpliwy, własną osobistością przesiąknięty, wyższy zdolnością od wielu współczesnych” — pisał o nim tenże Kalinka w swoim dziele o Sejmie Czteroletnim (Lwów 1881)³, zarzucając mu przerost ambicji i prywatę. Antypatię do Kołłątaja podzielał Leon Wegner, który pierwszy wyjaśnił stanowisko Kołłątaja wobec przystąpienia Stanisława Augusta do konfederacji targowickiej, ukazując zdecydowaną

---

1 M. Janik, *Hugo Kołłątaj. Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913.
2 W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja 1794-1812*, t. 1-2, Kraków 1905.
3 W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Lwów 1881, t. II, s. 436.

akceptację podkanclerzego dla tego posunięcia oraz jego osobisty akces do konfederacji⁴.

Obronę Kołłątaja podjęli przedstawiciele warszawskiej szkoły historycznej, Tadeusz Korzon oraz Władysław Smoleński⁵. W pracach tej szkoły znajdujemy inne oświetlenie osoby Kołłątaja oraz odmienną ocenę tych samych elementów jego działalności politycznej oraz publicystyki; tu uznany został za ideowego antenata nurtu pozytywistycznego. Przyniosło to ze sobą przewartościowanie ocen dotyczących podkanclerzego i położyło podwaliny pod budowę białej legendy tej postaci. W 1912 r. w setną rocznicę śmierci Kołłątaja został on przywrócony do łask w Kościele oraz wprowadzony do grona bohaterów narodowych. Z prac poprzedzających obchody rocznicowe najwybitniejszą była — wspomniana już — książka Wacława Tokarza *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794-1812)*⁶. Dzieło Tokarza nie obejmuje więc okresu przedsejmowego i sejmowego, zawiera jednakże antecedenecje do czasu Sejmu Wielkiego i emigracji w Saksonii tym cenniejsze, że oparte na obecnie nieistniejących przekazach źródłowych. Tokarz prezentuje wyważoną ocenę postaci Kołłątaja wyjaśniając sprawę jego akcesu do Targowicy, rolę w przygotowaniach do Insurekcji i udział w niej, porusza też kwestię zarzucanego mu sprzeniewierzenia pieniędzy skarbowych; przeprowadzając bezstronny sąd nad Kołłątajem W.Tokarz stwierdza, że wydanie rozstrzygającej sentencji wobec braku dowodów jest niemożliwe. Obalił on mity związane z przypisywaniem Kołłątajowi roli organizatora aktów terroru w Warszawie 8 czerwca 1794 r. oraz jego rzekomych zamiarów królobójczych. Pochodząca z początku XX wieku i jedyną do tej pory pełną biografię Kołłątaja pióra Michała Janika, o której była już mowa, cechują przeinaczenia i niedokładne streszczenia cytowanych źródeł, naginanych do wizji Kołłątaja jako bohatera narodowego. Na większą uwagę zasługują niektóre prace z zakresu historii myśli i filozofii, prezentujące Kołłątaja jako uczonego i filozofa-tradycjonalistę (Ludwika Dobrzyńska-Rybicka⁷), bądź filozofa-empiryka i pozytywistę (Edward Giergielewicz⁸). Nurt tzw. filozoficzny w latach 50-tych przyniósł wulgaryzację myśli Kołłątaja narzucając pogląd, „że wszystko jest zdeterminowane przez pozycję klasową H.Kołłątaja”⁹. Jego typowym przedstawicielem był Kazimierz Opalek, który postawił sobie za zadanie wyjaśnienie „dlaczego Kołłątaj głosił takie a nie inne poglądy”¹⁰. Poważniejsze wydają się późniejsze prace tego nurtu wydane w związku z 200-setną rocznicą Komisji Edukacji Narodowej, w szczególności praca Henryka Hinza¹¹.

4 L.Wegner, *H.Kołłątaj na posiedzeniu rady królewskiej z dnia 23 lipca 1792 r.*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, Poznań², Poznań 1869, t. 5.

5 T.Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. 1-4, Kraków 1897; H.Schmitt, *Pogląd na żywot i pisma ks. H.Kołłątaja*, Lwów 1860; W.Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska. Studium historyczne*, Warszawa 1949; tenże, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1896; *Z korespondencji Kołłątaja podczas Sejmu Wielkiego*, „Studia Historyczne”, Warszawa 1925, s. 107-122.

6 W.Tokarz, dz. cyt.

7 Z.Dobrzyńska-Rybicka, *System etyczny Hugona Kołłątaja*, Kraków 1917.

8 E.Giergielewicz, *Poglądy filozoficzno-prawne Hugona Kołłątaja*, Warszawa 1930.

9 K.Opalek, *Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo*, Warszawa 1952.

10 Tamże, s. 16.

11 H.Hinza, *Filozofia Hugona Kołłątaja. Zarys monografii*, Warszawa 1973.

Spodziewanego wyniku nie przyniosła zorganizowana w dniach 3-5 III 1951 r. w Warszawie sesja poświęcona Wickowi Oświecenia ze szczególnym uwzględnieniem roli Kołątaja. Jej założeniem było wykreowanie Kołątaja na „przywódcę obozu radykalno-postępowego” i ojca polskiej demokracji¹². Tylko nieliczne referaty tej sesji zdołały oprzeć się naciskom, kierując uwagę badaczy na zagadnienia gospodarczo-społeczne bądź kulturalne epoki. Na pozytywną ocenę zasługuje natomiast zainicjowana w związku z obchodami 200-setnej rocznicy urodzin Kołątaja, akcja edytorska. Wtedy to ukazały się *Kuźnica kołątajowska. Wybór źródeł* (Wrocław 1949) Bogusława Leśnodorskiego i *Wybór pism politycznych H.Kołątaja* również w opracowaniu B. Leśnodorskiego (Wrocław 1952). Rok 1953 przyniósł wydanie *Wyboru pism naukowych H.Kołątaja* w opracowaniu Kazimierza Opalka oraz *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)* Hugona Kołątaja w opracowaniu Jana Hulewicza. Najważniejsze znaczenie miały wydane przez Bogusława Leśnodorskiego i Helenę Wereszycką *Listy Anonima i Prawo Polityczne Narodu Polskiego* (t. 1 i 2, Warszawa 1954) oraz tom *Raportów o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej* w opracowaniu Mirosławy Chamcówny (Wrocław 1967). Wśród licznych publikacji tego okresu wyróżniają się prace B. Leśnodorskiego. Poświęcił on wiele uwagi działalności Kołątaja w czasie Sejmu Czteroletniego (*Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788-1792*, Wrocław 1951), podkreślając jego wkład w reformę miast, Konstytucję 3 Maja, formułowanie ideologii i programu Stronnictwa Patriotycznego. Gruntownie zanalizował też działalność publicystyczną Kołątaja, a zwłaszcza *Listy Anonima i Prawo Polityczne*, wyjaśniając jego polityczne koncepcje przebudowy społecznej Rzeczypospolitej. Szczególną uwagę poświęcił udziałowi Kołątaja w Insurekcji kościuszkowskiej (*Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960). Niektóre jego poglądy, chociażby kwestia tzw. Kuźnicy Kołątajowskiej przedstawiona jako zorganizowany zespół pod przewodnictwem podkanclerzego nie wytrzymały próby czasu. Tezę tę zakwestionowali z powodzeniem Edmund Rabowicz¹³ i Jerzy Kowecki¹⁴. Trafność ogólnej charakterystyki Kołątaja jako polityka i męża stanu zachowała jednak aktualność.

Przełom w ocenach Kołątaja przynoszą prace Emanuela Rostworowskiego, rozstrzygające kwestię autorstwa projektu Konstytucji 3 Maja, precyzujące wkład i rolę w tych pracach Kołątaja (*Legenda i fakty XVIII wieku*, Warszawa 1963). E. Rostworowski wyjaśnił też zagadnienie tzw. konstytucji ekonomicznej, politycznej i moralnej, wskazując (w opozycji do twierdzeń Jana Diihma¹⁵) na wstępny charakter założeń

12 Materiały sesji kołątajowskiej znajdują się w: „Przegląd Historyczny”, 1951, t. XLII.

13 E. Rabowicz, *Kuźnica Kołątajowska*, (w:) *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław 1977, s. 317.

14 J. Kowecki, *Kuźnica Kołątajowska — legenda czy rzeczywistość historyczna?* „Kwartalnik Historyczny”, 1978, t. LXXXV.

15 J. Diihm, *Sprawa konstytucji ekonomicznej z 1792 na tle wewnętrznej i zagranicznej sytuacji Polski*, Wrocław 1959.

zmierzających do urzeczywistnienia konstytucji ekonomicznej; określił też w tych przemianach rolę Kołłątaja, wskazując na jego inspirujący wkład¹⁶. Wiele miejsca Kołłątajowi — politykowi poświęcił Rostworowski w pracy *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1965), podkreślając jego rolę jako animatora ruchu mieszczańskiego, a także jednego z twórców Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji 3 Maja, który umożliwił mu poprzez dyscyplinę tego politycznego klubu dysponowanie siłą nacisku na sejm i opinię publiczną. Był też Kołłątaj, na co wskazał E.Rostworowski w studium *Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej* („Przegląd Historyczny”, 1951, nr 42) zwolennikiem rozbudowy milicji mieszczańskiej. Na uwagę zasługują również studia tego autora obrazujące działalność gospodarczą podkanclerzego *Zabawy ekonomiczne Hugona Kołłątaja* („Kwartalnik Historyczny”, 1953, nr 4) oraz ukazujące aktywność Kołłątaja — plebana (rozprawa *Książd pleban Kołłątaj w księdze poświęconej Stefanowi Kieniewiczowi Wiek XIX*, Warszawa 1967).

Spośród nowszych prac związanych z problematyką kołłątajowską wyróżniają się: Jerzego Jedlickiego *Klejnot i bariery społeczne* (wykazująca bezzasadność sądów przypisujących Kołłątajowi miano ojca polskiej demokracji, ujawniająca przy tym jego dążenie do degradacji społecznej drobnej szlachty oraz książka Krystyny Zienkowskiej, *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego* (Warszawa 1976), która nie zawsze docenia rolę Kołłątaja w inspirowaniu ruchu mieszczańskiego w latach 1788-1791.

Z powyższego przeglądu literatury dotyczącej osoby Kołłątaja wynika wiele postulatów badawczych. Ich realizacja wymaga szczegółowych studiów nad postacią. Jednocześnie zdać sobie należy sprawę z trudności jakie muszą one napotkać wobec dotkliwych luk w bazie źródłowej, spowodowanych wydarzeniami dziejowymi (zniszczenie akt Asesorii Koronnej w czasie II wojny światowej, losy spuścizny po Kołłątaju¹⁷), ale i selekcją dokumentów dokonaną przez samego podkanclerzego, podyktowaną obawami przed dostaniem się ich w niepowołane ręce.

Nie wiemy prawie nic o początkach jego kariery duchownej i wykształceniu uniwersyteckim. Informacje literatury o pobycie w Akademii Krakowskiej i Uniwersytecie Wiedeńskim oraz uzyskaniu stopnia doktora filozofii nie wykraczają poza sferę przypuszczeń. Nic pewnego — w świetle dostępnych w kraju źródeł — nie można powiedzieć o studiach włoskich, gdzie miał uzyskać doktorat w zakresie praw i teologii. Analogicznie należałoby wyjaśnić koleje kariery duchownej Kołłątaja, przede wszystkim związku z biskupem płockim — przyszłym prymasem Michałem Poniatowskim, który początkowo obdarzał go swym zaufaniem i poparciem, polecając Komisji Edukacji Narodowej, w której pracach Kołłątaj wziął czynny udział. Tym bardziej interesujący wydaje się powód zerwania. Czy spowodowany został zbyt uporczywymi

16 E.Rostworowski, *W sprawie Konstytucji Ekonomicznej 1791 r. (na marginesie książki Jana Dihma)*, „Przegląd Historyczny”, t. 51, 1960, z. 4, s. 730-731; tenże, *Jeszcze o Michale Ossowskim i jego Konstytucji Ekonomicznej (w odpowiedzi na replikę Jana Dihma)*, „Przegląd Historyczny”, t. 53, 1962, z. 1, s. 183; tenże, *Książd Kołłątaj i trzy konstytucje: polityczna, ekonomiczna, moralna*, „Tygodnik Powszechny”, 1981, nr 36.

17 O losach spuścizny kołłątajowskiej pisała R.Żurkowska, *Ferdynand Kojśiewicz kolekcjoner, wydawca pism Hugona Kołłątaja*, (w:) *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, t. XI, 1965, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 71-96.

i bezceremonialnymi staraniami Kollątaja o godność i prebendy, powodując konflikty w środowisku krakowskiego duchowieństwa, czy też samodzielnością intelektualną, konfliktowym charakterem bądź zatargiem z biskupem Kajetanem Sołtykiem, w którym to zatargu Kollątaj nie uzyskał już poparcia M. Poniatowskiego — trudno rozstrzygnąć.

Istotne wydaje się ustalenie w miarę kompletnego kręgu jego przyjaciół i współpracowników współdziałających z nim w pracach nad reformą Akademii Krakowskiej. Na szczególne zainteresowanie zasługują też stosunki Kollątaja z nuncjuszami papieskimi, a zwłaszcza T. Archettim i F. M. Soluzzo. Ich raporty znajdują się w watykańskim Archivio Segreto, winny wyjaśnić przyczyny negatywnego stosunku kurii rzymskiej do Kollątaja, który aż do Insurekcji kościuszkowskiej pozostawał obrońcą stanu posiadania Kościoła i zwolennikiem reform prowadzących do wzmocnienia jego wpływów politycznych. Opinię jakobina zyskał Kollątaj dopiero w okresie powstania kościuszkowskiego. Zaś opinie o jego wrogim stosunku do religii i Kościoła nie znajdują potwierdzenia w źródłach. Apogeum działalności i znaczenia politycznego Kollątaja przypadło na okres Sejmu Czteroletniego, a w szczególności na lata 1791-1792, kiedy piastował urząd podkanclerzego koronnego¹⁸. Wtedy to Kollątaj był niekwestionowanym przywódcą ruchu mieszczańskiego, animatorem jego zakulisowych i jawnych poczynań oraz jednym z działaczy obozu patriotycznego. Jego znaczenie polityczne ujawniło się m.in. poprzez znaczący wpływ na kształt Ustawy Rządowej i Prawa o miastach.

Na uwagę badaczy zasługuje również nie w pełni zbadana działalność Kollątaja jako organizatora nauki i uczonego, w tym jego działalność w Towarzystwie do Książek Elementarnych i Komisji Edukacji Narodowej.

Okres reformy Akademii, znany z prac M. Chamcówny¹⁹ należałoby poszerzyć o kontekst europejski ze wskazaniem na wzory z jakich czerpał Kollątaj, nawiązując do ogólnego ruchu uniwersytetów w dobie Oświecenia (Wiedeń, Getynga, uniwersytety włoskie), którego ideą przewodnią był utilitaryzm połączony z racjonalizmem. Nie bez znaczenia był tu zapewne pobyt Kollątaja w Italii i zetknięcie się z problemami tamtejszych uniwersytetów i zamierzeniami ich reformy. W świetle nowych oświeceniowych koncepcji interesującą wydaje się inicjatywa założenia w Warszawie nowego Universitas Poniatoviana, o której nic bliższego dotąd nie wiemy. W okresie późniejszym godne badania wydają się zabiegi i wkład Kollątaja (obok T. Czackiego) w prace nad utworzeniem przez T. Czackiego Liceum w Krzemieńcu. Wszak to Kollątaj był głównym organizatorem naukowym i administracyjnym liceum, on też ściągnął doń wybitnych wykładowców (m.in. J. Czecha i F. Scheidta) zamierzając przekształcić tę placówkę dydaktyczną w uniwersytet. Brak w literaturze pełnego omówienia jego

18 O działalności politycznej Kollątaja w latach Sejmu Czteroletniego traktuje moja praca doktorska *Hugo Kollątaj na Sejmie Czteroletnim w latach 1791-1792* obroniona w 1990 r. w IH PAN (promotor: prof. Jerzy Michalski).

19 M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie KEN (Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kollątaja (1777-1786))*, Wrocław 1957; *H. Kollątaj, Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, opr. M. Chamcówna, Wrocław 1967.

koncepcji organizacyjnych, szkolnictwa średniego i ludowego, a także wkładu w drugą reformę Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1809-1810²⁰. Wszak to Kollątaj zapewnił uniwersytetowi autonomię i zwierzchnictwo nad szkołami niższymi, a idea powiązania szkolnictwa z uniwersytetami wydaje się do dziś aktualna i świadczy o zrozumieniu konieczności zapewnienia szkołom wykształconych kadr nauczycielskich.

Poza działalnością publicystyczną, polityczną Kollątaja powszechnie znaną, godne zainteresowania i szerszego omówienia są jego prace z zakresu etyki, socjologii, historiografii. Ciekawie też przedstawia się jego plan badań etnograficznych²¹. Ten pomijany powszechnie aspekt działalności Kollątaja jako uczonego, przedstawianego na ogół w charakterze publicysty, pisarza politycznego lub polityka oczekuje na opracowanie.

Był też Kollątaj autorem bądź inspiratorem projektów reform sądowych (m.in. ordynacji dla sądów miejskich i Asesorii, kodyfikacji prawa), urzędzenia wewnętrznego miast, reformy żydowskiej, mających generalnie na celu przekształcenie Rzeczypospolitej szlacheckiej w państwo nowoczesne, o równoprawnej pozycji szlachty i mieszczaństwa. Ten bogaty okres w życiu Kollątaja, aczkolwiek zbadany na gruncie wewnętrznym winien zostać poszerzony o kontekst europejski, z uwzględnieniem rozważań dotyczących wpływów wzorców francuskich i józefińskich na myśl polityczną księdza podkanclerzego, zagadnień związanych z koncepcją polityki zagranicznej, roli jaką odegrał w tzw. kwestii kurlandzkiej. Znaczenie podstawowe ma też wyjaśnienie początków zakulisowej działalności Kollątaja jako inspiratora emancypacyjnych posunięć „ślawetnych”, a także ukazanie kontaktów z przywódcami obozu konstytucyjnego (m.in. I.Potockim i S.Małachowskim czy też Stanisławem Augustem), co wiąże się z postulatami przeprowadzenia badań nad całym obozem konstytucyjnym. Możliwie pełne oświetlenie powiązań między poszczególnymi jego ośrodkami, zobrazowanie wspólnych akcji, animozji, sprzeczności i konfliktów pozwoliłoby na wszechstronne oświetlenie tej postaci, wyjaśniłoby zapewne szereg wątpliwości i sprzeczności w jego posunięciach politycznych.

Odrębnym tematem jest wkład Kollątaja w przebieg sejmików deputackich z lutego 1792 r., mechanizmy budowy własnego stronnictwa na szlacheckiej prowincji. Prace Cz.Nanke i W.Smoleńskiego wydają się być niewystarczające, zawierają liczne nieścisłości i uproszczenia. Nieznana jest też szerzej działalność emigracyjna Kollątaja po zwycięstwie Targowiczan (wymagająca podjęcia kwerendy w archiwach Saksonii), dodatkowego oświetlenia wymagają nieudane próby nawiązania kontaktów z Targowicą, zwłaszcza ze Szczęsnym Potockim.

Ostatni okres życia Kollątaja aczkolwiek znany stosunkowo dobrze dzięki znakomitej książce W.Tokarza być może dzięki badaniom archiwalnym w Niemczech i Francji mógłby przynieść nowe oświetlenie znanych już faktów (m.in. kontaktów z P.Parandierem, przed insurekcją), działań przygotowujących powstanie.

20 Praca R.Dutkowej, *Uniwersytet Jagielloński w czasach Księstwa Warszawskiego. Szkoła Główna Koronna w latach 1808-1814*, Wrocław 1965, wydaje się być niewystarczająca.

21 Program badań etnograficznych zawarł m.in. Kollątaj w liście do J.Maja z Ołomuńca 15 VII 1802 r.

Reasumując: barwna, żywa, budząca po dzień dzisiejszy kontrowersje postać księdza podkanclerzego nie doczekała się jeszcze pełnej, nowoczesnej biografii. Jej potrzeba wydaje się najważniejszym postulatem badawczym powyższych rozważań.

